

NÉPRAJZ

Balázs Lajos : „MINDEN IMPRESSZIÓ...”

A halottal együtt érző természet

A népi halálkultúra és halálélmény különös jelenségeiről, mélységeiről próbál szólni ez az írás. Különösek, mert nem tartoznak szorosan a rítusok körébe, az emberek tudatában egyike-másika csak lappang, de adott helyzetek reaktualizálják. Mások talán megdöbbennek, összerezzenek fölöttük, de mert nem tartoznak a halálélmény fő vonulatához, át is lépnek rajtuk, aztán vannak, akiknek szóhasználatában szólásmondásként rögzülnek.

Hiedelmek vagy narratívumok? Egy kicsit mind a kettő, de inkább az első, mert hagyományozódó, olykor sztereotip, racionálisnak tűnő ok és okozati rendszerben működő megítélései mindig egy aktuális halálesetnek. Narratívumok olyan értelemben, hogy illusztrálják az öt érzékszerv fölötti érzékelését a halálnak, különösen finom percepcióját az elmúlásnak.

A csíkszentdomokosi halálkultúráról írt monográfiában¹ ezeket a halálhoz kötődő hiedelmeknek minősíttem.

A síró harangok

A halál híriül adtának Szentdomokoson ma is csaknem kizárólagos eszköze a harangszó. Gyászjelentést (szomorú jelentést) nem nyomtatnak, az újságban az utóbbi időben lehet látni egy-egy helyi halálesetet. A harangokat a haláleset bejelentésétől számított első déli harangszó után húzzák meg, a faluban egységesen értelmezett kód-rendszer szerint. A szaggatás, merthogy így nevezik az első hírüladást, első „versére” azért figyelnek oda, mert abból megtudják a halott korát és nemét. Ez így történik csaknem mindenhol, viszont Csíkszentdomokoson a harangszó sokkal több, mint pusztá híradás egy halálesetről. Ezt a többletet pedig nem a család „rendeli” a harangozótól, hanem a közösség hallja bele vagy hallja ki a harangszóból. Az adatközlők sokaságának vallomásaiból úgy tűnik, hogy a szaggatás idején, közvetlen utána valami különös borzadály-kíváncsiság-talány keveredése, pszichés tünete fut át a falun. A közösségi lelki állapotot összegező kérdő mondat: „Vajon ki halt meg?”

A harangszó, a hallott és vélt hangszín interpretációja a képzettársítások, találgatások sorát indítja el. Csíkszentdomokosi adatközlők vallomásaiból idézek:

„A harangszó megkülönbözik. Hogy a Jóisten akarja-e, nem-e, hogy-e, de amikor a harangok erőst sírnak, zúgnak, azt mondják, hogy fájdalmas halott van. Az, hogy nagyon fáj a hozzátartozóknak, s aki meghalt, annak es fáj az elválás. Azt édesanyám es mindig mondta – közel laktunk a templomhoz –, hogy »Istenem, Istenem, hogy sírnak a harangok! Nem tudjuk ki halt meg, de valaki olyan halt meg, hogy keserves.«”

„Amikor sírnak a harangok, akkor azt mondjuk, hogy valaki fájó halt meg – fiatal –, vagy valaki ártatlan, akiért sírnak erősen a harangok. Az egy olyan jel, ami a falu felé szól. A falu még nem es tudja talán, hogy ki halt meg. Ha a mezőn vagyunk s úgy halljuk, mondjuk, valaki olyan halt meg, hogy sírassák a harangok.”

„Ha szomorúan szól a harang, örökké azt mondjuk, »Ej, jó ember vót, met a harangok es sírassák«. Kérdezzük: »Mét szól olyan szomorúan, olyan búsan, olyan zúgva?« Van úgy, hogy vígabban szól, mint a tegnap es, például.”

„Ha fiatal halt meg, mondják, »Halljátok-e, hogy sírassák a harangok! Még azok es sírassák!«”

„Mikor egy olyan szülő hal meg, hogy apró gyermekek maradnak árván, vagy erősen sajnálják, akkor úgy sírnak a harangok. Erre örökké felfigyelnek az emberek: »Hallod-e, hogy sírnak a harangok?«”

„Mikor szomorúan zúg a harang, azt mondják, közelebről megint halott lesz. Akinek nincs hozzátartozója, mondják, hogy »ne hogy sírassák a harangok, látszik, nincs aki megsírassa.«”

A hiedelemszövegek a harangok különös megszemélyesítéséről, érzékenységéről, kommunikáló képességéről szólnak, hiszen képesek különbséget tenni halott és halott, halál és halál között. Képesek érzékelni, hogy a halott, akiért szólnak,

¹ Balázs 1995.

ártatlan, fiatal, „fájdalmas”, árvái maradtak, magányos stb. Empátia képességüknél fogva képesek a halott affektív állapotának megfelelő regisztert beállítani maguknak. Úgy is mondhatnám, önszabályzó képességgel rendelkeznek. „Van úgy, hogy vígabban szólnak, mint a tegnap es...” – idézem kiemelten egyik adatközlőm értelmezését.

Érdemes felfigyelni arra, hogy az ilyenfajta lineáris, ok és okozati interpretációt nem ingatják meg a kivételek sem. A hiedelem, illetve az a szemlélet, hogy a harangok fogékonyak az ember elmúlására, és hogy megszólalásuk alkalmával, hangszínük minőségével jelzik a halál tragikumfokát, nem sérülhet. Ha úgy esik, hogy a halott „nem siralmas”, a harang akkor is igazat beszél, mert egy „siralmas” halálát anticipálja:

„Figyeljük a harangokat. Van úgy, hogy nem siralmas halt meg, de mégis úgy sírnak, hogy azt mondjuk, a következőben valaki siralmas hal meg. Valaki olyan hal meg, akit a harangok má előre siratnak. Olyan síró hangon szólnak. De nem mindenkor...Csak ha a következőben olyan hal meg, aki siralmas lesz.”

Ismereteim szerint sem a népszokásaink világában, sem a népköltészetben nem található ehhez mérhető szubjektív fónia.

A különleges jelenség minősítést tovább bizonyítandó, azt is megállapíthattam, hogy a halotti harangszó hagyományozódó hang (egy korábbi tanulmányomban a lakodalom szintén hagyományozódó sajátos hangjairól írtam), aminek abban mutatkozik meg a specifikuma, hogy – bármennyire is furcsának tűnik – belülről is hallott hang. Közösségi és közösségileg értelmezett hang, mivel azok, akik hallják, hasonló jelzőkkel, megszemélyesítéssel közlik: „sírnak a harangok”, „fájólag szólnak.” Az ilyen kijelentéseket senki nem vonja kétségbe, és így a harangszó belső, egyéni hallásában csaknem egységes közösségi hanggá színeződik. Úgy gondolom, hogy ez egy egészen különleges folklórjelenség, aminek a működtetője – a közösségi konszenzus – a közmondásokéhoz hasonló.

A harangszó közösségi érzékelése egyben a halott társadalmi és emberi minősítése is. Ha sír a harang, akkor „fájdalmas halott” van, vagyis gyermek, fiatal, vagy élete teljében levő ember, aki után árvák, kiskorúak maradhatnak, aki különleges megbecsülésnek örvend.

Nem kívánom túl értelmezni ezt a több mint hiedelmet, de átsiklani sem tudok fölötte, mert izgat a harangszó eme különös interpretációja. Mert a szimbolista – impresszionista költészetet juttatja eszembe, és nem tudok ettől a gondolattól szabadulni.

A harangszó úgy hat, mint egy impresszionista költemény: a hangok vélt színe, szubjektív érzékelése, mint említettem, azonnali eszme-, illetve képzettársításokat indít el. A harangszó itt nem pusztán hírközlő jel (abban igen, hogy milyen sorrendben húzzák meg). Többet jelent önmagánál, akárcsak egy szimbolista költemény szavai (Szentdomokoson a szaggatáskor sorra megszólaltatott harangok hangját „vers”-nek nevezik: „Húztak egy verset”). A harangszó érzelmeket, sejtelmeket gerjeszt.

A harangszó, noha a fülnek szól, mentális szinten indít el egy másfajta belső, evokatív hangot, hallást, aminek már nincs fizikai csak spiritualizált valósága. A fonikus élmény egyéni és közösségi élménnyé alakul, majd alkotás lesz belőle. Talán az andersen-i mesevilág megszemélyesített, érző tárgyaira is gondolhatok: az állhatatos ólomkatonára, a szerelmes porcelánhercegnőre és porcelán stb. kéményseprőre², hogy eljussak a magyar falusi világ harangjai érzékenységéhez, sajátosan a csikszentdomokosi három haranghoz, melyek képesek azokért is sírni, „akit nincs ki megsírasson”. Tehát a harangok vállalják fel a hiányzó hozzátartozók („siralmasok”) rituális feladatát.

Úgy tűnik, mintha a dolgoknak valami rejtett, eredendő összefüggése volna.

Méhek, kutyák, lovak gyásza

A parasztember gazdaságát lélekkel bírós és lélek nélküli lények, dolgok népesítik be. Lélekszempontrú státuszuk ellenére összetartozó életet képeznek. „Kulturális szempontból dinamikus kötődésben léteznek egymás mellett és egymással”, jegyzi meg Kligman is. Amikor meghal valaki, nemcsak az élő család tagjai gyászolnak, hanem a dolgok, tárgyak is: sír a kert, a ház, az udvar stb.” (2005. 29).

A halott és környezete közötti szoros, misztikus viszonyt a magyarság hiedelmeiben nemcsak az érzékeny harangszó fejezi ki. Kevés időeltolódással, de a siralmas, fájdalmas halottat megérik a méhcsaládok, a kutya, a ló, az elhunyt más kedvenc állata. Az elköltöző gazda és az állatok viselkedése a népköltészetből ismert bujdosás előtti búcsúmotívumokra emlékeztetnek.

² Vö. Szerb 655. Szerb Antal Andersen-t a tárgyak költőjének, az impresszionisták előfutárának nevezi.

A megszemélyesítés szemlélete és módja igencsak szokatlan gesztusokra, cselekvésekre készíti a hiedelmek világában/valóságában gondolkodó és érző embert, sajátosan a méhekkel való viszonyában. (A méh, a néphit szerint, lélekkel felruházott állat. Ezért, kivételesen, a méh is meghal, mint az ember, és nem megdöglik, ahogy a többi állat pusztulásait nevezik.)

Pócs Éva említi azt az elterjedt nézetet, hogy „a halott az élőt magával viheti”³. Ez a hiedelem Csíkszentdomokoson sem ismeretlen, hisz védekeznek is ellene (pl. mihelyt felemelik a koporsót, a ravatalterítőket azonnal „felvetik”, összehajtják.⁴ viszont itt azt is vélik és hiszik, hogy a halott ilyen természetű képessége az állatok felé is hat.

Nem mesehelyzetekről, nem fikciós alkotásról van szó:

„A méhek, biza, elmennek a halott gazdájuk után. Ez saját tapasztalatunk. Például a vejem bátyjának volt 40 család méhe. Az erdőn. Ágoston Pistának. Ő oda ültetett 50 gyümölcsfát, épített színt. Mind meghaltak a gazdájuk után... Úgy tarcsuk, hogy akit szeretett az az ember, aki gondozta, s meghal, az es elmenyen utána. Még más állat es, nemcsak a méhek. Van úgy, hogy a legkedvesebb állat posztul el, mikor meghal a gazdája. Például, itt az utcába meghalt az ősszel egy ember: nagy gazdaság vót, lovakot tartottak a fíjával, böcsön jártak. Most két hónapja, hogy meghalt, s a legkedvesebb lova má elment utána. Megdögölt. A múlt héten nyúzták meg. Mondtam éppen, ezt Ágoston elvitte. Pedig eleget orvosolták.”

„A méheknek, hogyha valaki meghalt, akkor oda kell menni s bé kell szólni nekik, hogy »Tudjatok róla, gazdátok meghalt!« Hanem mind megdögölnek. Egy kicsit megveregessük csendesen a kaptárt, hogy ne ijedjenek meg, s beszélok, s mondom nekik szó szerint, hogy »Meghalt gazdátok, Áron, tudjatok róla!« Sokan mondják, hogy a méhek mind meghaltak, mert nem adták hírül nekik, hogy a gazdájuk meghalt. Ezt még sokan mondták nekem.”

„Mikor indítsák ki a halottat, hol méhek vannak, egy valaki megérinti a kaptárokat, met azt tartás, hanem elhalnak. Akik visszamaradnak a háznál, azokból megkérnek egyet, hogy érintse meg s kopogja meg a kaptár oldalát, hogy ne, tudják a méhek, hogy a gazdájuk meghalt s elment a háztól. Minden kaptárt úgy csendesen, me amúgy a méheket nem nagyon lehet zavarni. De hírt adnak nekik.”

Csíkszentdomokosi adataim és Gunda Béla adatai alapján arra lehet következtetni, hogy a méhészet a magyarság ősi, mitikus műveltsége volt. Az Ő feljegyzéseiből is idézek: „Szeged vidékén figyelmeztetik a méheket, hogy ne sirassák gazdájuk elvesztését. A bakonyi falvakban bekiabálnak a kasokba, hogy »meghalt a gazdátok!« Ha ezt nem teszik, a méhek elpusztulnak. [...] Az Ormánságban, a Rába mentén Göcsejben, amikor a gazda koporsóját viszik ki az udvarból, a méhkasokat, a kaptárakat megemelik, megrázzák.”⁵

A gyászoló idő

Ezzel a hiedelemmel a halott gyásza kozmikus méretűvé teljesedik ki, illetve a halott leélt emberi minősége más dimenzióba kerül:

„Azt mondják, melyik halottnak a temetésin esik az eső, az azt jelenti, sajnálta, hogy ő meg kell haljon. Szeretett vóna még élni, sajnálta a hozzátartozóit. Amikor a férjemet temettük, egész nap esett az eső. Nem olyan borzasztóan, de végtől végig esett az eső. De neki az utolsó szava az volt, hogy Leventéék jönnek-e? Ez a leányomnak a fia – egyetemen van most Kolozsváron; az onokákat erősen várta, hogy jönnek-e. Hogy sajnálta ő az életet, s bántotta, hogy meg kell haljon. Ez biztos. Ugye, szilikózisos vót, gyógyíthatatlan. Mikor nem vótam itthon, ült a kapuba oda ki, s a szomszédasszonyoknak örökké mondta, úgy sajnálja... ő tudja, közeledik neki a halál..., de hogy szeretne még élni. Úgyhogy van aki sajnálja az életet, s meg es jelezte ezt az idő: esett.”

„Ha valakit temetnek, s rossz idő lesz, azt mondják, hogy kárhozott lélek. Rossz idő van, met rosszul viselkedett életibe. Például itt volt egy, úgy hívták B.F., egy nagy komonista volt, s meghalt, s olyan rossz idő lett, hogy a ravatalról es mindent szedett le, s a háztetőkről es szedte le a cserepet. Amikor eltemették, megszűnt a rossz idő.

Közismert az akasztott halála, temetése és a szokatlanul erős szélvihar ok és okozati összefüggésbe való hozatala, értelmezése. Az akasztásos öngyilkosság és a szélvihar között olyannyira erős az összefüggés hiedelme, hogy egy szélvihar mindenkor jelnek bizonyul, mert csaknem automatikusan feltételezi az öngyilkosság tényét vagy bekövetkeztét, bárhol a

³ Pócs 1990. 635.

⁴ Bővebben Balázs 1995. 139-140.

⁵ Gunda 1989. 47-48.

környéken, függetlenül attól, hogy van-e erről vagy nincs akár szemernyi információ. Petőfi igen jó ismerője volt ennek a hiedelemnek és érezte általános erejét. Igen érdekes és egyben az adott korra jellemző az a szentdomokosi szemlélet, mely szerint a „komonista halottat” is, aki „Istent nem ismert”, az öngyilkosok kategóriájába sorolja. Az ilyenek temetése idején, többek emlékezése szerint, éppen olyan szélvihar volt, mint az öngyilkosokén. A folklórszítika, az irodalomesztétika szerint a népmese az a műfaj, amelyben a rosszat megbüntetik. A szokásfolklór ezt nem tagadja, viszont jelzi, hogy a népi igazságtétel erkölcsi parancsa más területeken, például a hiedelmekben is érvényesül. Ez is egy impresszió! És nem akármikor bukkan fel, hanem akkor, amikor a közösség szemében vétkes egyén a közösségi érdeklődés fókuszába kerül.

Záró gondolatként azt mondanám el, hogy a fenti hiedelmek, értelmezésem szerint, mintha egy hangulatkultuszt tartanának fenn, amire szüksége van a közösségnek akkor, amikor egyik vagy másik tagja végleg távozik soraiból. Azt érzékeltetik, hogy az ember nemcsak társadalmi környezetéből válik ki, hanem humanizált világából is, melyhez legalább olyan mély, ha nem mélyebb és intimebb kötődések fűzik. Azt érzékeltetik, hogy a természet közelében élő ember elmúlása nemcsak emberi környezetének fáj, hanem tárgyi, dologi környezetének, meteorológiai világának is. Ez utóbbi szemlélet bibliai példával is analóg, ha Krisztus halálára gondolok. Én ezeket parasztságunk halálkultúrája szellemi vagyonaként, egyféle paraliturgikus áhítataként tartom számon. A halállal, a halottal kapcsolatos eme spirituális és lelki látásmód súlyosabbá, drámaibbá, összetettebbé teszi a halál megélésének eseményét, egyik vagy másik ember társadalmi megítélését, de a társadalmi összefogás érzését is fokozza. És mindezt nem a verbális kommunikáció eszközével teszi, hanem a hiedelmek érzelmekre ható effektusával.

A hiedelmeket a hűvös, lélektelen, racionalizált szemlélet visszautasítja. Számomra viszont a megismerés sajátos, olykor nehezen kifürkészhető és érthető lehetőségei. Az itt bemutatott összefüggések áttételesen a paraszti lelki élet és -világ kórtanának sajátos és árnyalt tükröződései, egy történelmileg, társadalmilag, gazdaságilag, vallásilag viszonylag könnyen leírható emberi közösség lelki mélységeinek, bonyolultságának sejtetései.

Irodalom

BALÁZS Lajos

1995 *Menj ki én lelkem a testből*. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.

GUNDA Béla

1989 Egy magyar varázsigé múltja. In: *A rostaforgató asszony*. Múzsák Budapest. 85-99.

PÓCS Éva

1990 Néphit. In: *Magyar néprajz VII.*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 527-693.

SZERB Antal

é. n. *A világirodalom története*. Magvető, Budapest.

BALÁZS, Lajos: “All Is Impression...”

Nature’s Compassion for the Dead

The study deals with the depth of such special, inner and spiritual phenomena like the culture of death and death experience of the folk: mythically coloured beliefs, narratives. These, based upon my research work in Csíkszentdomokos, illustrate the gentle perception of death that goes beyond human senses.

One example would be the interpretation of the tolling bells: here, in the Szekler-Hungarian region the tolling bell is not a mere sign. Although it is meant for the ear, its intonation and subjective perception initiate a series of associated notions. Bells “always toll in a different way” depending on who the dead person is, in which manner he/she died. The phonic fact is only a code, which if decoded, will turn into an individual and communal experience. In other words, belief rendering texts deal with the special sensitivity, empathy and communicational ability of the bell, since they are capable of distinguishing between dead persons and the manner of the death. They are capable of perceiving whether the dead, for who the bell tolls, was innocent, young, “in pain”, left behind orphans, was lonely etc. In my interpretation this has the effect of an impressionistic poem.

In the Hungarian beliefs the sensitive tolling of the bell is not the only means to express the tight and mystical relationship between the dead person and his/her environment. With a slight delay the bees, the dog, or other favourite animals of the

deceased are able to sense the death of their owner. Their behaviour reminds us of their parting before they set of to wander, as we know from folk literature.

The weather is also mourning. Thus, the dead person's sorrow becomes of cosmic size; his/her past human quality gets into a new dimension.

These beliefs and their spirit suggest that the passing away of people living close to nature, does not only hurt his/her social environment, but also the humanized micro-world of the material surroundings.

